

Ways to Reach the Supreme Being in Mullah Sadra's Thought

Mokhtar Arhami¹ | Saeed Geravand² | Mansour Imanpour³

¹ Corresponding Author, Ph.D. Candidate of Philosophy and Wisdom, Azarbaijan Shahid Madani University, Iran. E-mail: dr.m.arhami@gmail.com

² Associate Professor of Religions and Mysticism Department, Azarbaijan Shahid Madani University, Iran. E-mail: geravand_s@yahoo.com

³ Associate Professor of Islamic Philosophy Department, Azarbaijan Shahid Madani University, Iran. E-mail: imanpour@azaruniv.ac.ir

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received 14 July 2022

Received in revised form 24
November 2022

Accepted 7 Desember 2022

Published online 22 November
2023

Keywords:

arriving at God, Mulla Sadra,
transcendental wisdom,
conduct, conduct thinking

ABSTRACT

In Mullah Sadra's thought and transcendental wisdom, ways have been introduced to reach the supreme truth, which is the ultimate goal of man in the process of self-perfection. These ways are the way of action and struggle, the way of knowledge and knowledge, and the way of grace and grace, each of which can help a person in the path of his spiritual life and perfection towards the supreme truth. This article, while examining the issue of receiving and the ways of receiving the supreme right from Mullah Sadra's point of view; The superiority of the path of knowledge and knowledge is explained from the point of view of Mulla Sadra. Mulla Sadra is not satisfied with only intellectual behavior in the discussion of the collection, but by proposing the wisdom of grace and divine favor in reasoning to prove the correctness of philosophical issues, he reaches the position of understanding and discovering facts. Mulla Sadra is skeptical about the issue of reaching the Almighty. This article, which is written with analytical-descriptive method and based on Mulla Sadra's works and first-hand sources, shows that Mulla Sadra has presented a new theory and initiative in transcendental wisdom in the matter of attaining and the problem of ways of attaining the supreme right. For this reason, it can be said that Mulla Sadra is the first mystical thinker who introduced Seleucid thinking and important proof reflections about the truth and the ways to reach the supreme truth with these elements into philosophy.

Cite this article: Arhami, M.; Geravand, S. & Imanpour, M. (2023). Ways to Reach the Supreme Being in Mullah Sadra's Thought. *Journal of Philosophical Investigations*, 17(44), 45-62. <http://doi.org/10.22034/JPIUT.2022.52506.3288>

© The Author(s).

<http://doi.org/10.22034/JPIUT.2022.52506.3288>

Publisher: University of Tabriz.

Extended Abstract

The issue of attaining the Supreme Being is one of the fundamental issues in spiritual conduct that has been taken into consideration by Mulla Sadra. Reaching the Supreme Being is the ultimate goal and supreme purpose of most religions and schools of the world, and thinkers and seekers have discussed and investigated its nature; In such a way that a major part of the discussions related to the problem of attaining and the ways of attaining the Supreme Being are the result of Seluki experiences, spiritual revelations and their rational reflections. Mulla Sadra, although apparently in an independent chapter or a separate book, did not discuss the way of reaching God. But there is enough evidence that he is one of the most influential figures in the history of Islamic spiritual thought, who, in addition to his authoritative and mystical works, has theoretical reflections, religious instructions and important theories about the nature of attaining, the possibility of attaining, and the ways of attaining the Almighty.

Mulla Sadra has defined collection in his various works, but these definitions do not share each other in some cases. Mulla Sadra has expressed various meanings in his works, which despite the variety of words and expression, can be categorized into several general meanings. Therefore, in the discussion of the semantics of acquisition, it can be said that acquisition, perception, likeness is a burden of excellence, perfection of the soul, separation, union with the active intellect, observation, connection, knowledge, worship, knowledge, intuition, annihilation, meeting, nearness, monotheism, Saadat, etc., although they have differences in concept, but in Mullah Sadra's epistemological geometry and thought system, they are essentially a single thing that each of them validly applies to that single instance.

In Mulla Sadra's thought, ways have been introduced to reach the supreme right. These ways are the way of action and struggle, the way of knowledge and knowledge, and the way of grace and grace, each of which can help a person in his path of perfection towards the supreme truth. The meaning of attaining the Highest is the absorption of attention, total adoration and annihilation. According to Mulla Sadra, one of the ways that makes it possible to receive the right is the way of action. In Mulla Sadra's thought, Shariat actions are perishable, while Tariqa actions, which are existential events and are related to the truth of the soul, play a more important role in attaining the truth. Mulla Sadra believes that if someone is satisfied with action, austerity and effort without insight and knowledge, this purification will befall him; Because purification without knowledge causes carnal temptations to dominate a person's soul and his illusions come to him in confusion, eventually he will suffer from anxiety of the heart; Because the austerity of the soul, regardless of the facts of science and thoughts, will lead the heart to corrupt imaginations; Because the heart is constantly changing and does not stand still. Therefore, when the true knowledge is not in the soul, the heart of a devotee will invent false ideas and false illusions with his corrupt thoughts, and may find corrupt beliefs about the nature and attributes of God.

Mulla Sadra does not believe in abandoning one's duty in any way, but in his opinion, the thing that makes it possible to attain the right is tariqat actions, not outward and shariat actions.

Therefore, Mulla Sadra has a metaphysical interpretation and method of religious practices. Another point is that what Mulla Sadra means by action is a kind of austerity. In Sadra's thinking, austerity means effort and mujahidah, which is of two types: physical and spiritual mujahidah. Physical struggle is also divided into two types, internal and external; also, clerical mujahidah is divided into two types: cultivation and evacuation. After introducing clerical mujahidah and its different levels, Mulla Sadra enumerates the benefits of each. He considers the benefit of cultivation to be the removal of the filthiness of the speaking soul and writes: clean and smooth like a garment comes out of the hand of a washer after washing and dipping it in water and is free of pollution... He also considers the benefit of manifestation to be creation and getting used to beautiful ethics. Elahi introduces to the point that it can be read like a bright mirror and a book where all the forms of existence can be seen in their true form.

According to Mulla Sadra, one of the other ways that make it possible to reach the truth is the way of knowledge. But the question is, what kind of knowledge and knowledge is it that helps a person to reach the Almighty? Theoretical or practical knowledge? Or a combination of both types of knowledge? In Mulla Sadra's thought, each of these two levels of knowledge and knowledge have special advantages, But at the same time, limiting the view to one of these two levels of knowledge has not been very helpful. Therefore, it can be said that in reaching the Supreme Being, the combination of these two levels of knowledge and knowledge is considered by Mulla Sadra. Mulla Sadra believes that reaching the Almighty through theoretical and practical wisdom is a complete method. In Mulla Sadra's view, these two levels of knowledge are the same in length. Another way to reach the Almighty in Mulla Sadra's thought is the way of grace and grace, which can be seen in parts of Mulla Sadra's works. *Faiz* in the word means bestowing, pouring and rain, and in the term, it means to instill something in the heart through inspiration without suffering the effort of acquisition.

In fact, Mulla Sadra has been able to explain the authenticity of the ways of reaching the supreme right by adopting the variety of methods and the combination of reason and discovery with the theory of attainment. The findings of the research show that Mulla Sadra is not satisfied with only rational behavior in the discussion of collection, but by proposing the wisdom of grace and combining theoretical and practical wisdom, he reaches the understanding of the facts. This article, which is written with analytical-descriptive method, shows that Mullah Sadra's reading is a methodical practice and the ratio between the ways of attaining the right in Mullah Sadra's thought is a longitudinal ratio.

راه‌های وصول به حق تعالی در اندیشه ملاصدرا

مختار ارحمی^۱ | سعید گراوند^۲ | منصور ایمان‌پور^۳

^۱ (نویسنده مسئول)، دانشجوی دکتری فلسفه و حکمت اسلامی، دانشگاه شهید مدنی آذربایجان، ایران. رایانامه: dr.m.arhami@gmail.com

^۲ دانشیار گروه ادیان و عرفان، دانشگاه شهید مدنی آذربایجان، ایران. رایانامه: geravand_s@yahoo.com

^۳ دانشیار گروه فلسفه و حکمت اسلامی، دانشگاه شهید مدنی آذربایجان، ایران. رایانامه: imanpour@azaruniv.ac.ir

چکیده

اطلاعات مقاله

در اندیشه ملاصدرا راه‌های وصول به حق تعالی عبارت‌اند از راه عمل و مجاهده، راه علم و معرفت و راه فیض و موهبت که هر یک از آن‌ها می‌تواند انسان را در سیر استکمالی خویش به سوی حق تعالی یاری کند. منظور از وصول به حق تعالی عبارت است از توجه استغراقی، عبودیت تام و فناء. از نظر ملاصدرا یکی از راه‌هایی که امکان وصول به حق را فراهم می‌آورد، راه عمل است. در اندیشه ملاصدرا اعمال شریعتی فناپذیر هستند، در حالی که اعمال طریقتی که رخدای وجودی هستند و با حقیقت نفس مسانخت دارند، نقش مهمتری در وصول به حق ایفا می‌کنند. از نظر ملاصدرا یکی دیگر از راه‌هایی که امکان وصول به حق را فراهم می‌آورد، راه علم و معرفت است. اما پرسش این است که کدام نوع از علم و معرفت آدمی را در وصول به حق تعالی یاری می‌رساند؟ معرفت نظری یا عملی؟ یا تلفیقی از هر دو نوع معرفت؟ در اندیشه ملاصدرا هر یک از این دو مرتبه از علم و معرفت از مزایای خاص برخوردارند؛ ولی در عین حال حصر نظر به یکی از این دو مرتبه از معرفت چندان راه‌گشا نبوده است. لذا می‌توان گفت که در وصول به حق تعالی، تلفیق این دو مرتبه از علم و معرفت مورد توجه ملاصدرا است. ملاصدرا بر این باور است که وصول به حق تعالی از راه حکمت نظری و عملی طریقتی تام است. در نگاه ملاصدرا این دو مرتبه از معرفت در طول هم هستند. در واقع ملاصدرا با طرح نظریه وصول توانسته با اتخاذ تنوع روشی و تلازم عقل و کشف، حجیت راه‌های وصول به حق تعالی را تبیین کند. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که ملاصدرا در بحث وصول فقط به سلوک عقلی بسنده نمی‌کند؛ بلکه با طرح حکمت فیض و تلفیق حکمت نظری و عملی، به فهم حقایق می‌رسد. این مقاله که با روش تحلیلی-توصیفی نگاشته شده، نشان می‌دهد که خوانش ملاصدرا از عمل طریقتی است و نسبت میان راه‌های وصول به حق در اندیشه ملاصدرا نسبت طولی است.

نوع مقاله: مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۴/۲۳

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۱/۰۹/۰۳

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۹/۱۶

تاریخ انتشار: ۱۴۰۲/۰۹/۰۱

کلیدواژه‌ها:

وصول به حق تعالی، ملاصدرا، حکمت متعالیه، سلوک، تفکر سلوکی

استناد: ارحمی، مختار؛ گراوند، سعید و ایمان‌پور، منصور. (۱۴۰۲). راه‌های وصول به حق تعالی در اندیشه ملاصدرا، پژوهش‌های فلسفی، ۱۷(۴۴)، ۴۵-۶۲.

<http://doi.org/10.22034/JPIUT.2022.52506.3288>

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه تبریز.

مقدمه

مساله وصول به حق تعالی یکی از مسائل بنیادین در سلوک معنوی است که توسط ملاصدرا مورد توجه قرار گرفته است. وصول به حق تعالی هدف غایی و مقصود متعالی بیشتر ادیان و مکاتب جهان است و متفکران و سالکان در خصوص ماهیت آن بحث و بررسی کرده‌اند؛ به نحوی که بخش عمده‌ای از مباحث مربوط به مساله وصول و راه‌های وصول به حق تعالی حاصل تجربه‌های سلوکی، مکاشفه‌های معنوی و تأملات عقلانی آن‌ها است. ملاصدرا اگرچه به ظاهر در فصلی مستقل و یا کتابی جداگانه به بحث از وصول و راه‌های وصول الی الله نپرداخته است، اما شواهد کافی وجود دارد که وی یکی از تاثیرگذارترین چهره‌هایی است که در تاریخ تفکر معنوی اسلام در ضمن آثار حکمی و عرفانی خود تأملات نظری، دستورات سلوکی و نظریه‌های مهمی در باب چستی وصول، امکان وصول و راه‌های وصول به حق تعالی دارد.

می‌توان گفت که ملاصدرا صرفاً یک متفکر فلسفی و اهل استدلال عقلی محض نیست. همچنین او صرفاً عارفی نیست که پیرو مکاشفه‌های عرفانی و معارف شهودی محض باشد، بلکه او فیلسوفی عارف است (پازوکی، ۱۳۹۵، ۱۱۴). اهل طریقت و سیر و سلوک عملی است که در ضمن آثار او می‌توان به وجوه متمایز اندیشه عرفانی او راه پیدا کرد. شاید از این جهت است که گفته شده ملاصدرا نخستین فیلسوفی است که سلوک و تفکر سلوکی را با اجزاء خاص خود وارد فلسفه کرد (ملاصدرا، ۱۳۶۲، ۸۲؛ کاپلستون، ۱۳۸۸، ۱۶۶). یکی از تفاوت‌های ملاصدرا با فلاسفه و عرفا این است که فلسفه او مبتنی بر صرف کشف یا تقلید صرف از شریعت بدون حجّت نیست. او شهود محض سالک را برای معرفت کافی نمی‌داند و می‌گوید هر یک بدون دیگری ناقص است (ملاصدرا، ۱۳۸۱، ج ۷، ۲۰۳). ملاصدرا حکمت و فلسفه‌ای که از شریعت جدا باشند را باطل می‌داند و آرزو می‌کند، چنین فلسفه‌ای که مطابق کتاب و سنت نباشد، ناپود شود (ملاصدرا، ۱۳۸۱، ج ۸، ۳۵۷).

از سوی دیگر عرفان و تفکر عرفانی در اندیشه صدرایی بدون تأملات عقلانی و هدایت وحیانی کامل نیست. در واقع می‌توان گفت که ملاصدرا تلاش کرده تا در حکمت متعالیه، نظامی منسجم از یافته‌های عرفانی، تعالیم وحیانی و تأملات عقلانی را ارائه کند. بنابراین استدلال‌های عقلانی، تعالیم وحیانی و سلوک و مکاشفه عرفانی سه روش بنیادین در تفکر صدرایی به شمار می‌آید. ملاصدرا اغلب یافته‌های معرفتی خود را حاصل ریاضت و مجاهده، تهذیب نفس، اعراض از دنیا و اتصال به مقام ملکوت و دریافت برهان الهی می‌داند. جالب است که او حتی تفکر عقلی - فلسفی را نیز موهبت و تایید الهی تفسیر می‌کند. پرسش دیگری که در پژوهش پیش رو قابل طرح است این است که راه‌های وصول الی الله در اندیشه ملاصدرا کدام‌اند؟ تقریر ملاصدرا از مساله راه‌های وصول الی الله به چه صورتی قابل تبیین است؟ چه نسبتی میان این راه‌ها وجود دارد؟ امکان وصول به حق تعالی به چه صورتی قابل تبیین است؟

پژوهش‌های متعددی پیرامون اندیشه‌های حکمی و عرفانی ملاصدرا به رشته تحریر درآمده‌اند در برخی از این پژوهش‌ها از مساله فنا و یا اتحاد عاقل و معقول یا استکمال نفس در اندیشه ملاصدرا سخن رفته است؛ به عنوان مثال، رضا اکبریان (۱۳۸۵) در مقاله «اصل مبنایی در حکمت عملی ملاصدرا و اهمیّت آن در عصر حاضر» ضمن اشاره به استکمال نفس در نظر ملاصدرا به بررسی نتایج این مساله در حکمت علمی و فلسفه سیاسی پرداخته است. عباس بخشنده (۱۳۹۴) در مقاله «بررسی دیدگاه ابن‌عربی و ملاصدرا پیرامون انسان کامل» با تأکید بر نقش هدایتی و ارشادی، به بررسی سفرهای چهارگانه انسان سالک در مسیر سلوک پرداخته است. رضا رضازاده (۱۳۹۶) در مقاله «انسان سالک صدرایی» به بررسی فلسفی سفر انسان در مسیر استکمال نفس پرداخته است و مسأله رهیافت عقلی، عرفانی و وحیانی ملاصدرا در نظام حکمت متعالیه را نشان داده است. مریم ملکوتی‌خواه (۱۳۹۳) در مقاله «تفسیر انسان براساس حرکت جوهری» به بررسی جنبه مسافر بودن انسان در اندیشه ملاصدرا پرداخته است و سفر انسان به خویشتن را مورد توجه قرار داده است. حنیف فطریانی (۱۳۹۸) در مقاله «رابطه عقل نظری و عقل عملی در کمال نهایی انسان در اندیشه ملاصدرا» به بررسی ارتباط عقل عملی با عقل مستفاد پرداخته است و با رویکرد فلسفی و عرفانی این مساله را تبیین نموده است. مهدی عبداللهی (۱۳۹۸) در مقاله «سلوک و عرفان از دیدگاه ملاصدرا مسأله مراتب سلوک و درجات عرفان از دیدگاه ملاصدرا» را مورد مذاقه قرار داده و طرح ملاصدرا از سلوک عرفانی را با توجه به مبانی فلسفی او تبیین کرده است.

فرج‌الله براتی (۱۳۹۵) در مقاله «عرفان از دیدگاه ملاصدرا» به پژوهشی عام در خصوص عرفان از دیدگاه ملاصدرا پرداخته است. ارنست کارل، در مقاله کوتاه «تصوف و فلسفه از نظر ملاصدرا» اندیشه صوفیانه ملاصدرا را مورد مذاقه قرار داده و به این نتیجه رسیده که تصوف یکی از اندیشه‌های بنیادین ملاصدرا است. شهرام پازوکی (۱۳۸۵) در مقاله «پارادکس تصوف نزد اساتید و شاگردان ملاصدرا»، به تمایلات صوفیانه اساتید و شاگردان ملاصدرا در مکتب اصفهان اشاره کرده است. افزون بر این، فاطمه میرزاپور (۱۳۹۷) مقاله‌ای که تحت عنوان «حقیقت سیال انسان در پرتو حرکت جوهری صدرا» نگاشته است، ضمن تبیین حقیقت سیال انسان در پرتو حرکت جوهری، معنای سعادت و معرفت به عنوان عامل اشتداد وجود، مسأله سعادت قصوی را مورد بررسی قرار داده و نتایج مترتب بر آن را ترسیم کرده است.

همان‌گونه که ملاحظه می‌شود، بیشتر این پژوهش‌ها به بررسی حکمت عملی و مبانی فلسفی / عرفانی استکمال و اندیشه‌های صوفیانه ملاصدرا پرداخته‌اند. بر اساس تتبع نگارنده تا آنجا که امکان جستجو بود کمتر پژوهشی هست که به مسأله وصول و راه‌های وصول به حق تعالی توجه کرده باشد. در صورتی که پژوهش پیش رو نشان خواهد داد که وصول چیست؟ راه‌های وصول به حق تعالی کدام‌اند؟ نگارنده در این مقاله می‌کوشد با روش تحلیلی - توصیفی و براساس یافته‌های کتابخانه‌ای مبتنی بر آثار ملاصدرا معنی‌شناسی وصول و راه‌های وصول به حق تعالی را از منظر ملاصدرا بحث و بررسی کند. نگارنده ضمن سود جستن از پژوهش‌های فوق‌الذکر بر این باور است که هیچ یک از پژوهش‌های مذکور ایده وصول و راه‌های وصول به حق تعالی در اندیشه ملاصدرا را با این اجزاء بحث و بررسی نکرده و تأملات سلوکی ملاصدرا را نشان نداده‌اند و تحقیق پیش رو از این جهت نوآوری دارد. به علاوه، گفتنی است که پژوهش حاضر از آن جهت نوآوری بیشتری دارد که با استناد به آثار ملاصدرا سلوک را در اندیشه صدرایی به مثابه طریق صدیقین تفسیر می‌کند.

۱. معناشناسی وصول

ملاصدرا وصول را در آثار مختلف خود تعریف کرده است که این تعاریف در برخی موارد با یکدیگر اشتراک ندارند، بنابراین در ابتدا به بررسی چستی وصول از نظر ملاصدرا می‌پردازیم. ملاصدرا برای وصول معانی مختلفی در آثار خویش بیان کرده است که علی‌رغم تنوع الفاظ و بیان می‌توان آن‌ها را در چند معنی کلی دسته بندی کرد.

(۱) استکمال نفس؛ به عنوان مثال ملاصدرا در کتاب *کبیر/سفر* وصول را به معنای رسیدن انسان کامل به غایت نهایی دانسته که کل موجودات نیز با این وصول انسان، به غایت نهایی می‌رسند؛ زیرا انسان به‌عنوان اشرف مخلوقات تمام مراتب مادون خود را هم دربردارد و با وصول به حق تعالی تمام موجودات مادون انسان نیز غایت نهایی نایل می‌شوند. (ملاصدرا، ۱۳۸۱، ج ۷، ۱۷)؛ یا در جای دیگر وصول را به معنی وصول تام و تمام موجودات به غایت نهایی خود می‌داند (ملاصدرا، ۱۳۸۱، ج ۷، ۱۸۰)؛ وصول به معنای رسیدن نفس به درجات یا درکات خویش (ملاصدرا، ۱۳۸۱، ج ۸، ۱۰۴)؛ وصول به معنای استکمال حرکت جوهری، هر چیزی به مرتبه کمال جوهری خویش می‌رسد، رتبه وجودی بالاتری از مرتبه سابق خویش دارد و مصداق کامل مرتبه قبلی خود می‌شود. مثل برتری نوع حیوان و طبیعت آن بر تمام انواع نباتات و برتری نوع نبات بر تمام انواع جمادات و ... (ملاصدرا، ۱۳۸۱، ج ۸، ۲۲۳) و در جای دیگر می‌فرماید، وصول به حق تعالی عبارت است از آن که بشر از هستی عاریتی که موسوم به خلق است جدا گردد و نهاد آسمانی او به فعلیت رسد (ملاصدرا، ۱۳۶۲، ۸۰).

(۲) فناء؛ وصول به معنای فناء و باقی نماندن نفس. (ملاصدرا، ۱۳۸۱، ج ۳، ۳۶۳)؛ وصول به معنای رهایی از اخلاق مذموم (ملاصدرا، ۱۳۸۱، ج ۳، ۶۱)؛ وصول به معنای لقاء و فناء از تعینات و محبوبات مجازی و توجه به محبوب حقیقی (ملاصدرا، ۱۳۸۱، ج ۳، ۷۷). وصول به معنای فنای در توحید و بقای بعد از فناء (ملاصدرا، ۱۳۸۱، ج ۳، ۱۴۸).

(۳) ادراک و شهود؛ وصول به معنای ادراک و دریافت اسرار که با ایجاد صفات ابرار و اخیار حاصل می‌شود (ملاصدرا، ۱۳۸۱، ج ۱، ۱۱)؛ وصول به معنای ادراک علمی (ملاصدرا، ۱۳۸۱، ج ۳، ۵۰۷)؛ وصول به معنای عشق درونی موجودات که به فعلیت می‌رسد (ملاصدرا، ۱۳۸۱، ج ۷، ۱۴۸). وصول به معنای رسیدن به علم توحید (ملاصدرا، ۱۳۸۱، ج ۹، ۲۸۸)؛ وصول به معنای رسیدن به شناخت ذات باری تعالی به واسطه برهان صدیقین که در آن هیچ واسطه‌ای نباشد (ملاصدرا، ۱۳۸۱، ج ۶، ۱۲)؛ وصول به معنای رسیدن سالک به مقام شهود وجود صفات ذات باری تعالی و درک جنبه وحدت آن صفات با مقام واحدیت خدا که همان مقام جمع اضداد است (ملاصدرا، ۱۳۸۱، ج ۶، ۱۴۸)؛ وصول به معنای رسیدن به مقام رضا و مشاهده حسن در عالم (ملاصدرا، ۱۳۸۱، ج ۹، ۳۷۵). در جایی دیگر ملاصدرا، وصول به حق تعالی را رسیدن به مقام شهود که همان مقام دیدار رمزی و لقای حق است که برای سالک طریق در آن حال مقام وصل حاصل و از مقام قرب و شهود برخوردار می‌گردد، تبیین می‌کند (ملاصدرا، ۱۳۷۷، ۴۷)؛ از جمله تعبیرات ملاصدرا در باب وصول، ادراک، لقاء است. او می‌گوید «الادراک هو اللّقاء و الوصول» (ملاصدرا، ۱۳۸۱، ج ۹، ۵۰۷).

(۴) اتحاد عاقل و معقول؛ ملاصدرا در کتاب *مبدل و معاد* وصول را به معنای اتصال و اتحاد با عقل فعال توصیف کرده است (ملاصدرا، ۱۳۸۱، ج ۹، ۱۹۰؛ ۱۳۵۴، ۴۷). ملاصدرا در جایی دیگر می‌نویسد: نفس بنا به ذات عقلی خویش به معقولات می‌رسد و در اثر

این وصول، خود تبدیل به موضوع صور الاهی می‌شود (ملاصدرا، ۱۳۵۴، ۳۶۱)؛ البته در نگاه ملاصدرا منظور از وصول به حق تعالی امتزاج، اتصال، ادغام و اتحاد نیست (ملاصدرا، ۱۳۸۱، ۸۹؛ ۱۳۸۶، ۱۰۶). در کلی‌ترین بیان، منظور از وصول به حق تعالی آن است که عبد مرآت معرفت حق تعالی و اسماء و صفات او شود. یعنی مظهر انوار و آثار او شده باشد. عبد وقتی به این مرتبت می‌رسد که ذات خویش را تصفیه کند. با وصول به این مرتبه، او تنها حق تعالی را می‌بیند و هیچ چیز دیگری حتی ذات و صفات خودش نیز مشهودش نخواهد بود. در این مرتبه است که او به مقام توحید شهودی رسیده است. اگر وصول به حق تعالی در نهایت به توحید شهودی باز می‌گردد، آن گاه هر چهار فرض زیر نادرست خواهد بود: (فرض ۱) عبد ممزوج به حق تعالی شود. (فرض ۲) عبد متصل به حق تعالی شود. (فرض ۳) حق تعالی در عبد ادغام شود. (فرض ۴) حق تعالی با عبد متحد شود. از این رو، منظور از وصول به حق تعالی در نگاه ملاصدرا وحدت در شهود است نه اتصال جرمی یا امتزاج یا بطلان یکی از دو هویت (عارف/حق) (ملاصدرا، ۱۳۸۱، ۸۹).

جوادی آملی از شارحان معاصر اندیشه صدرایی در شرح و تبیین معنای دقیق معنای بالا می‌گوید: در نگاه ملاصدرا هر یک از این فرض‌ها با مبانی عرفانی ناسازگار است. عارفان نه امتزاج را می‌پذیرند آن گونه که دو جسم مایع با یکدیگر ممزوج می‌شوند. نه اختلاط را می‌پذیرند آن گونه که دو جسم جامد (مثلا دو سیب) به یکدیگر وصل می‌شود و (نه اتصال را که جامع امتزاج و اختلاط است). و نه حلول و نه اتحاد را می‌پذیرند. در نگاه ملاصدرا همه این فرض‌ها در تبیین دقیق چیستی وصول به حق تعالی باطل و بیانگر نگاهی الحادی است (ملاصدرا، ۱۳۸۶، ۶۷؛ آملی، ۱۳۹۴، ۸۷۷، ۸۷۶).

البته معانی دیگری نیز در جای‌جای کتب ملاصدرا در خصوص وصول آمده است. بر این اساس ملاصدرا به تناسب بحث‌های مختلف، مراتب نفس را برشمرده است و ضمن بیان مراتب نفس، کمال نفس را رسیدن به شدت وجودی بالاتر و نیز قوت مدرکات می‌داند. بنابراین با توجه به تعاریف مذکور، می‌توان وصول به حق را در اندیشه ملاصدرا رسیدن به عقل مستفاد و بعد از آن اتحاد با عقل فعال است. این سیر استکمالی تا جایی ادامه می‌یابد که نفس انسان به ادراک قوی عین ربط بودن حقیقت نفس خویش پی می‌برد که در اصطلاح حکمت متعالیه این مرحله را مقام فنای فی‌الله می‌نامند. بعلاوه می‌توان گفت که وصول به حق تعالی همان قرب وجودی و عبودیت تام و شهود وجود است یعنی رویت حق به حق، بر این اساس، اهل الله را عقیده بر این است که اگر پرده‌ها از قلب برداشته شود سالک به مقام شهود روحی می‌رسد. برای دستیابی به این مقام، قلب باید در همه حال حاضر باشد و قلبی که غایب باشد از درک حضور وجود محروم خواهد بود.

براساس آنچه گفته شد، منظور از حقیقت وصول به حق تعالی در نگاه ملاصدرا عبارت است از توجه استغراقی، علاقه اضمحلالی و عبودیت تام. از این رو ملاصدرا می‌گوید:

و اعلم انّ درجه الوصول الی الحق لا یتیسر الا بقطع الحُجُب الظلمانیة ثمّ النورانیة و لما علّمت معنی الوصول و التقرب الی الحق.... علّمت انّ هذا لیس بامتزاج و لا اتصال و لا حلول و لا اتحاد بل هو توجّه استغراقی و علاقه اضمحلالیة و عبودیة تامّه (ملاصدرا، ۱۳۸۶، ۶۷؛ ۱۳۸۱، ۹۰؛ ۱۳۸۶، ۱۰۶).

بنابراین، در بحث از معنی‌شناسی وصول می‌توان گفت که وصول، ادراک، تشبیه به باری تعالی، استکمال نفس، انقطاع، اتحاد با عقل فعال، مشاهده، اتصال، علم، عبودیت، معرفت، شهود، فناء، لقاء، قرب، توحید، سعادت و ... با این که تفاوت‌هایی در مفهوم دارند ولی در هندسه معرفتی و منظومه فکری ملاصدرا، مصداقاً امری واحدند که هر یک به اعتباری بر آن مصداق واحد صدق می‌کنند.

۲. راه‌های وصول به حق تعالی

حال که معنای وصول به حق تعالی را از دیدگاه ملاصدرا بیان کردیم، باید به بررسی این مساله پردازیم که راه و روش صحیح وصول به حق تعالی در اندیشه ملاصدرا چیست؟ آیا انسان برای رسیدن به حق تعالی باید روش عرفا را در پیش بگیرد و با تحمل ریاضت و سیروسلوک عرفانی به کمال وجودی خویش و قرب ذات اقدس الهی برسد و یا می‌تواند به تفکر و اندیشیدن در امور جهان و درک قدرت لایزال الهی به مرتبه‌ای از معرفت برسد که عقل مستفاد را درک کند و بعد از اتحاد عقل مستفاد با عقل فعال به عینیت ربط نفس خویش با ذات خدا پی ببرد. در اندیشه ملاصدرا راه‌های وصول به حق تعالی عبارت‌اند از: راه عمل و مجاهده، راه علم و معرفت و در نهایت راه فیض و موهبت الهی. در اندیشه ملاصدرا راه عقل و حجت عقلی به نظر می‌رسد که نزدیکترین راه برای وصول به حق تعالی است (ملاصدرا، ۱۳۶۲، ۴۸۱).

۱-۲. راه عمل و مجاهده

از نظر ملاصدرا یکی از راه‌هایی که امکان وصول به حق را فراهم می‌آورد، راه عمل و مجاهده است. همانند فیلسوفان مسلمان، نقش عقل عملی در تکامل انسان را، ایجاد زمینه و جلوگیری از مانعیت بدن می‌دانند، ملاصدرا نیز بر این باور است که کمال عقل عملی، کمال واقعی انسان نیست، بلکه وسیله‌ای برای احراز کمال و مقدمه وصول به حق تعالی است (سروش، ۱۳۹۴). بنابراین، ملاصدرا اعمالی چون زهد، تقوا و سایر عبادت‌ها و انواع ریاضت‌ها را مقدمه وصول به حق می‌داند. او افعال جسمانی و بدنی را زمینه‌ساز پاک‌سازی باطن و درون می‌داند که آینه قلب انسان را از زنگار شهوت‌ها و تعلقات پاک می‌کند، تا برای تحصیل معرفت آماده شود. از نظر او اگر انسان با عبادت و طهارت ظاهری و باطنی، باطن خویش را تصفیه نکند، اشتیاق نفس به شهوت‌ها موجب تسلط بدن و لذات جسمانی بر نفس می‌شود و به مرور ملکه تسلیم در برابر تمایلات جسمانی در انسان نفوذ می‌کند؛ به این ترتیب انسانی که به این مرتبه از نفس رسیده باشد از هم‌نشینی با اولیا و مشاهده انوار قدسی محروم خواهد شد (ملاصدرا، ۱۳۸۶، ۴۷؛ ۱۳۷۷، ۴۷).

ملاصدرا مراتب عقل عملی را در چهار مرتبه زیر تقسیم‌بندی می‌کند: اول، تهذیب ظاهر است به این که انسان واجبات را انجام دهد و محرمات را ترک کند (ملاصدرا، ۱۳۶۶، ۲۲۴)؛ دوم، تهذیب باطن و تطهیر قلب از رذایل اخلاقی و خیالات شیطانی؛ سوم، آراستن نفس ناطقه با صورت‌های علمی قدسی (ملاصدرا، ۱۳۶۲، ۵۲۳)؛ چهارم، مرتبه فناء (ملاصدرا، ۱۳۵۴، ۲۷۹).

ملاصدرا معتقد است که اگر کسی در سلوک خود تنها به عمل، ریاضت و مجاهدت بدون بصیرت و معرفت بسنده کند، این تصفیه، وبال وی خواهد شد؛ زیرا تصفیه بدون معرفت، سبب می‌شود تا وسوسه‌های نفسانی بر نفس انسان مسلط شوند و او هام پریشان به سراغ او بیاید، در نهایت به تشویش قلب دچار خواهد شد؛ زیرا ریاضت نفس بدون توجه به حقایق علوم و افکار، قلب را به سمت خیالات فاسد سوق خواهد داد؛ چون قلب، به صورت مداوم در حال دگرگونی است و حالت سکون ندارد (ملاصدرا، ۱۳۶۶، ۲۰۵). بنابراین وقتی علوم

حقیقی در نفس نباشند، قلب شخص عابد، با فکر فاسد خود، تصورات باطل و اوهام دروغین ابداع خواهد کرد، چه بسا اعتقادات فاسدی در باب ذات و صفات الهی پیدا کند.

ملاصدرا به هیچ وجه معتقد به ترک تکلیف و شریعت نیست، اما از نظر او چیزی که امکان وصول به حق را فراهم می‌آورد، اعمال طریقتی است نه اعمال ظاهری و شریعتی. از این رو ملاصدرا تفسیر متافیزیکی و طریقتی از اعمال شرعی دارد. نکته دیگر این که، مقصود ملاصدرا از عمل، نوعی از ریاضت است. در تفکر صدرایی، ریاضت عبارت است از کوشش و مجاهده که خود بر دو نوع است: مجاهده جسمانی و روحانی. مجاهده جسمانی نیز به دو نوع داخلی و خارجی تقسیم می‌شود؛ همچنین مجاهده روحانی بر دو قسم تزکیه و تخلیه تقسیم می‌شود (ملاصدرا، ۱۳۶۲، ۱۰۸۵). ملاصدرا پس از معرفی مجاهده روحانی و مراتب مختلف آن، فایده‌های هر یک را برمی‌شمارد. او فایده تزکیه را خارج شدن نفس ناطقه از پلیدی‌های قوا می‌داند و می‌نویسد: پاک و صاف مانند این که جامه از دست گازر پس از شستن و فروکردن در آب خارج می‌شود و آلودگی ندارد ... او فایده تخلیه را نیز تخلُّق و خو گرفتن به اخلاق زیبایی الهی معرفی می‌کند تا جایی که همچون آینه‌ای درخشان و کتابی خوانا گردد که صورت‌های وجود همگی به شکل واقعی خود مشاهده شوند (رک. ملاصدرا، ۱۳۶۲، ۱۰۸۴).

ملاصدرا عبودیت را تنها وسیله رسیدن به مقام شهود و یقین می‌داند، او علم به جمال خداوند را غایت همه چیز می‌داند و رسیدن به آن را غیرممکن می‌داند مگر این که انسان با طی مراحل سیر وسلوک، مجاهده با نفس، تعبد به شرع و دوری از شهوات، زمینه شناخت حقیقت خود را فراهم کند و فقر وجودی خویش را درک کند (ملاصدرا، ۱۳۸۱، ۵۱۵).

می‌توان چنین گفت منظور ملاصدرا از عمل و ریاضت، ذاتاً نفسانی است نه جسمانی. از این رو در کتاب *مفاتیح‌الغیب* می‌نویسد:

اگر خواهان این هستی که صفای نفس را بعد از ریاضت، پاک و صاف مشاهده کنی، بنگر به اخلاق او که عیسی مزده آمدن او را داده است. او احمد(ص) است تا از دلیل و برهان بی‌نیاز شوی (ملاصدرا، ۱۳۶۲، ۱۰۸۷).

ملاصدرا اعمال ظاهری را چون مقدمه می‌داند و می‌گوید: «اعمال جسمانی و ظاهری مقدمه تهذیب نفس و پالایش درونی است». بنابراین درباره مساله عمل و نوع عملی که زمینه وصول انسان به حق را فراهم می‌آورد، چنین گفته است:

ای متشرع عادل، اگر لحظه‌ای تأمل نمایی در این آیه معلومت شود که به این اعمال بدنی، علوم ظاهری، اسلام زبانی، نماز ارکانی، روزه دهانی، زکوة نانی و حج زمانی ... راه به منزل وصول نمی‌توان برد (ملاصدرا، ۱۳۷۷، ۱۰۸).

از نظر ملاصدرا اعمال ظاهری مانند حرکات و سکناات مادی و جسمی که امری عارضی، فناپذیر و زائل شدنی هستند، انسان را در وصول به حق یاری نمی‌کنند، اما اعمال حقیقی که رخدادی وجودی و باطنی هستند و با حقیقت نفس مسانخت دارند، می‌توانند انسان را در وصول به حق کمک کنند. او در مساله طهارت این نگاه را ارائه می‌کند و آن را صرفاً عملی ظاهری و فقهی نمی‌داند، بلکه منظور از طهارت را، تطهیر قلب است از آلودگی‌های شهوانی و غضبی و دور کردن عقاید فاسد اعم از کفر و تشبیه و تجسیم و تعطیل و حلول

و... (ملاصدرا، ۱۳۷۷، ۸۸). پس از نظر ملاصدرا هر عملی که موجب نزدیکی نفس انسان به دنیا شده و مانع از کشف و شهود شود معصیت است؛ اما هر عملی که موجب نورانیت نفس و ارتقاء آن شود و نفس را برای مکاشفه حقیقی و معارف شهودی مهیا کند، طاعت است. در اندیشه عرفانی ملاصدرا شهود یکی از مهم‌ترین منابع معرفت و موثّق‌ترین آنها به شمار می‌رود و نقش معرفت شهودی در مسیر طاعت بسیار مهم است، زیرا با وصول به شهود، قلب سالک نورانی شده و به مقام قرب الی‌الله نایل می‌شود. در نظام فکری ملاصدرا، شهود به منزله خورشیدی است که آسمان‌های مراتب روح و زمین‌های مراتب جسد را روشن می‌کند. در این مرتبه از طاعت و معرفت است که روح به ذات خود معانی حقیقی را بدون واسطه از حق تعالی گرفته، بر مراتب زیرین خود می‌ریزد (ملاصدرا، ۱۳۶۲، ۳۴۲).

۲-۲. راه علم و معرفت

از نظر ملاصدرا یکی دیگر از راه‌هایی که امکان وصول به حق تعالی را فراهم می‌کند راه علم و معرفت است. از نظر ملاصدرا چون علم از سنخ هستی است، برای آن نمی‌شود، تعریف حقیقی ارائه کرد، اما همان‌گونه که وجود که اعراف اشیا است، برای وضوح نیاز به توضیح دارد، برای وضوح بیشتر علم نیز می‌توان تعاریفی از باب تنبیه و ایضاح ارائه کرد. این در حالی است که امکان ارائه تعریف حقیقی از علم میسر نیست (ملاصدرا، ۱۳۸۱، ج ۱، ۲۷۸).

ملاصدرا علم را امری سلیبو متجرد از ماده نمی‌داند و همچنین امری اضافی نیز نمی‌داند بلکه علم را امری بالفعل وجودی می‌داند که نه بالقوه است و نه هر وجود بالفعلی بلکه وجود (بالفعل) خالصی که آمیخته با عدم نیست و شدت علم بودنش نیز به اندازه خلوصش از عدم است. (ملاصدرا، ۱۳۸۱، ج ۱، ۲۹۷). بنابراین ملاصدرا علم را از سنخ وجود می‌داند. او در جای دیگر می‌نویسد: علم امر مجردی است که برای جوهر ادراک کننده یا نزد آن حاصل می‌شود (ملاصدرا، ۱۳۸۱، ج ۱، ۲۹۰).

تقریر ملاصدرا از علم با تقریر فیلسوفان مشائی تفاوت دارد، زیرا آن‌ها قائل به جسمانی بودن برخی مراتب معرفت هستند (ابن‌سینا، ۱۳۶۴، ۳۴۹) و آن را جزو ماهیات می‌دانند (ابن‌سینا، ۱۳۸۲، ۵۶۸). برخلاف فیلسوفان مشایی، ملاصدرا معتقد است، ادراک با نحوه‌ای از وجود و تبدیل وجود به وجود دیگر حاصل می‌شود (ملاصدرا، ۱۳۸۱، ج ۱، ۹۵، ۹۶). پس از نظر ملاصدرا، این مدرک است که از جایگاهی به جایگاه دیگر منتقل می‌شود نه این‌که ادراکات همان صور طبیعی باشند که برخی از صفاتشان حذف شده یا برخی دیگر اضافه شوند. اگر تا قبل از ملاصدرا مسیر معرفت در فلسفه؛ از خارج به ذهن بود و ذهن همچون آینه‌ای منفعل یا لوح نانوشته بود، در نظر ملاصدرا نفس انسان طوری خلق شده که توانایی ایجاد صور اشیای مادی و مجرد را در درون خود داشته باشد. چون نفس انسان از سنخ ملکوت است و هر صورتی که از فاعل صادر گردد برای آن حاصل است، بلکه حصول فی نفسه آن صورت عین حصول آن برای فاعلش است (ملاصدرا، ۱۳۸۱، ج ۱، ۲۶۴).

در دستگاه فکری ملاصدرا هیچ گزاره‌ای نمی‌تواند با استناد به شهود صرف، مورد استناد قرار بگیرد. چون ملاصدرا در عین استفاده از منابع گوناگون معرفت و تنوع روشی برای فهم حقیقت به عقل و استدلال اعتماد و التزام دارد. او در بیان تمایز دستگاه فکری خود با

سنت عارفان می‌گوید: عارفان و اهل سلوک تنها بر کشف و شهود تکیه می‌کنند و توجهی به برهان عقلی ندارند. در حالی که از نظر من اگر برهانی قطعی، برای فهم حقائق نباشد آن را در کتاب‌های خود نمی‌آورم و بر آن اعتماد تام نمی‌کنم (ملاصدرا، ۱۳۸۱، ج ۹، ۲۳۴).

ملاصدرا برخلاف عارفان که معتقدند روش برهان عقلی در فهم حقائق عرفانی و کشف لطایف دینی در نهایت به حدس و گمان می‌انجامد و از افاده یقین به این حقایق عاجز است، بر این باور است که صرف کشف و شهود بدون احتجاج و برهان عقلی در مسیر سلوک کفایت نمی‌کند (ملاصدرا، ۱۳۸۱، ج ۹، ۳۲۶). بنابراین می‌توان گفت: ملاصدرا طریق کشف و سلوک معنوی صرف را در وصول به حق و رسیدن به حقیقت غیر کافی می‌داند و تکیه او بر برهان عقلی و تفکر منطقی است. بنابراین در دستگاه فکری ملاصدرا علم و معرفت عقلی به عنوان یکی از راه‌های وصول به حق تعالی محسوب می‌شود (ملاصدرا، ۱۳۸۱، ج ۵، ۲۹۶).

ملاصدرا معتقد است که اهل مکاشفه و عرفان به دلیل ریاضت‌ها و مجاهدت‌های نفسانی که تحمل کرده‌اند و عدم تمرین در تعالیم نظری و عقلی و عدم توجه به مباحثات علمی چه بسا قادر نیستند تا یافته‌ها و احوالات خود اعم از کشف و شهود و ... را تبیین و تقریر کنند یا دست کم به دلیل سهل‌انگاری و و عدم دقت از روش‌های برهانی و عقلی دور شده‌اند. همین مساله سبب شده تا در عبارات ایشان تناقض و ایراد دیده شود که قابل اصلاح نیستند، مگر توسط کسانی که منظور و مقصود ایشان را با قدرت برهان علمی و روش مجاهدت عملی درک کند (ملاصدرا، ۱۳۸۱، ج ۶، ۲۸۴). ملاصدرا تصریح می‌کند که کسی می‌تواند شهود عارفان را تبیین عقلانی کند که از راه عقل و تفکر برهانی وارد شود برخلاف اهل مکاشفه (عارفان) که قادر نیستند مشاهدات و مکاشفه‌های خود را به دیگران انتقال دهند. مشخص است که در دستگاه فکری ملاصدرا هر چند شهود و مکاشفه حاصل از راه ریاضت، مورد اعتماد هستند؛ اما باید آن‌ها را مورد تعقل قرار داد و از طریق عقل و برهان ارزیابی کرد.

در نهایت ملاصدرا تصریح می‌کند که مجرد مکاشفه و شهود یا تقلید مناسک شرعی بدون حجت و برهان و ملتزم شدن به قوانین عقلی و منطقی کافی نیست، همان‌گونه که صرف دلیل و برهان بدون سلوک معنوی و مکاشفه و شهود دارای نقصان است. (ملاصدرا، ۱۳۸۱، ج ۶، ۲۸۴؛ ج ۷، ۳۲۶). البته ملاصدرا در جای دیگر ضمن تصریح دوباره به عدم اطمینان بخشی شهود بدون برهان قطعی؛ عقل و برهان عقلی را جهت وصول به حق شریف‌تر می‌داند (ملاصدرا، ۱۳۸۱، ج ۱، ۱۰۰؛ ج ۵، ۲۹۶).

هرچند به نظر ملاصدرا برخی از مسائل فلسفی مانند حقیقت وجود، برهان ناپذیر هستند؛ اما راه برهان عقلی و شیوه تفکر استدلالی زمینه اتصال فرد، به عقل مفارق و دست‌یابی به معانی غیبی و واردات قلبی را فراهم می‌کند تا در نتیجه به حق واصل شود. پس این مرتبه از علم در اندیشه ملاصدرا را می‌توان طریق متفکرین دانست که از طریق عقل و استدلال عقلی در کیفیت آفرینش زمین و آسمان تفکر می‌کنند (ملاصدرا، ۱۳۸۶، ۴۷).

باید به این مهم توجه داشت که در اندیشه ملاصدرا علم حصولی و استدلالی (فلسفه)، معرفتی نیست که انسان را در وصول به حق تعالی یاری می‌کند (ملاصدرا، ۱۳۷۷، ۱۱)؛ بلکه علمی می‌تواند راه وصول به حق را به انسان نشان دهد که در نهایت انسان را در اتحاد و وصول به حق تعالی قرار دهد، مانند علم حق به اشیاء که علمی حضوری و شهودی است و عین ایمان است (ملاصدرا، ۱۳۷۷، ۲۶، ۷). این درجه از علم، که همان سلوک و تفکر سلوکی است ساختی برتر و متعالی‌تر از علم حصولی است که در اندیشه ملاصدرا طریقی تام و کامل جهت کشف حقائق لطیف و مشاهدات معنوی است (ملاصدرا، ۱۳۸۶، ۴۷-۴۸).

این مرتبه از علم در اندیشه ملاصدرا طریق صدیقین است که مجذوبان و محبوبان حق تعالی هستند و حق را نه به واسطه عقل و استدلال (خلق) که به واسطه ذات اقدس الهی می‌شناسند (ملاصدرا، ۱۳۸۶، ۴۷-۴۸). ملاصدرا علم حقیقی را نور تفسیر می‌کند که از جانب خدا بر دل بنده نازل می‌گردد (ملاصدرا، ۱۳۷۷، ۱۰۵). باید ملاحظه کرد که ملاصدرا کلید همه علم‌ها را علم نفس می‌داند و معتقد است هر کس که معرفت نفس ندارد، نفسش وجود ندارد، زیرا که وجود نفس عین نور و حضور و شعور است. از نظر ملاصدرا وقتی انسان در طریق وصول، خویشتن خویش را می‌یابد در حقیقت به حقیقت هستی دست می‌یابد و در وجود خویش هستی را شهود می‌کند، اما بدون معرفت نفس و حضور خود نمی‌توان از نور حضور و معرفت سخن گفت. می‌توان گفت که این مرتبه از معرفت، همان شهود عرفانی است که نقش بسیار مهمی در نظام حکمت متعالیه دارد.

همان‌گونه که در ذیل بحث راه عمل اشاره کردیم، ملاصدرا در برخی مواضع، شهود را به عنوان یک منبع معرفتی در افاده یقین در مرتبه‌ای فوق برهان قرار می‌دهد (ملاصدرا، ۱۳۸۱، ج ۲، ۳۱۵) و ادعا می‌کند که مهم‌ترین مسائل فلسفی خویش را از طریق الهام و شهود عرفانی به دست آورده است، اما تصریح می‌کند که برخلاف عرفا و اهل سلوک، ملتزم به برهان و استدلال است. (ملاصدرا، ۱۳۸۱، ج ۴، ۱۶۱). در نظام تفکر صدرایی، شهود امری است ذو مراتب و تشکیکی است (ملاصدرا، ۱۳۶۲، ۳۴۹، ۳۴۶).

بنابراین آن مرتبه از شهود که انسان را در وصول الی الله یاری می‌کند، شهود حسی یا عقلی و اخلاقی نیست، بلکه شهود عرفانی است که مسبوق به زهد و ریاضت نفسانی، تخلیه، تخلیه، تهذیب و تجرید نفس است. از نظر ملاصدرا شهود عرفانی بر اثر ریاضت و تهذیب نفس حاصل می‌شود. دلیل اعتبار شهود، به ویژه نزد اهل قرب و اصحاب مکاشفه و سلوک، وحدت عالم و معلوم است، زیرا شهود، ماهیتاً از سنخ معرفت شهودی و علم حضوری است. در واقع ملاصدرا کشف و شهود را از باب این که به علم حضوری می‌انجامد بر استدلال عقلی و علم حصولی ترجیح می‌دهد و می‌گوید: «گمان مبر که کلمات مرموز اکابر عرفا از قبیل مجازفات (گرافه‌گویی) تخمینی یا تخیلات شعری است و خالی از برهان است، چنین نیست و این برداشت ناشی از عدم فهم کسانی است که در تطبیق سخنان آنها با قوانین عقلی و برهانی دچار اشتباه می‌شوند و رتبه مکاشفات و شهود ایشان بالاتر از برهان است (ملاصدرا، ۱۳۸۱، ج ۲، ۳۱۵). همان‌گونه که ملاحظه شد از منظر ملاصدرا راه علم و معرفت بر راه عمل برتری دارد. به نظر می‌رسد که اینجا مقصود این است که از میان سه حالت؛ علم و معرفت بدون عمل، عمل بدون علم و معرفت و عمل همراه با علم و معرفت، سومی بالاتر و اولتر است. زیرا اولاً؛ معرفت، موجب وصول به خود حق تعالی است، اما عمل مایه وصول به ثواب الهی است. ثانیاً؛ معرفت، عمل نفس (قلب) است، اما عمل، عمل جوارح است پس تاکید بر عمل از جانب ملاصدرا عملی است که مسبوق به نظر و معرفت باشد نه هر گونه عملی و برتری شهود نیز در اندیشه ملاصدرا به دلیل این است که کشف و شهود واقعی در نهایت به علم حضوری می‌رسد و به همین دلیل این کشف و شهود اشرف از عمل است.

۲-۳. راه فیض و موهبت

یکی دیگر از راه‌های وصول به حق تعالی در اندیشه ملاصدرا راه فیض و موهبت است که در بخش‌هایی از آثار ملاصدرا قابل مشاهده است. فیض در لغت به معنای اعطا کردن، ریزش و باران است و در اصطلاح عبارت است از القای امری در قلب به طریق الهام بدون

تحمل زحمت کسب و اکتساب (سجادی، ۱۳۹۳، ۳۸۱). عدم تحمل زحمت مربوط است به امر اعطایی که نتیجه صفای باطن است؛ اما اگر انسان با ریاضت و زحمت به صفای نفس و پاکی روح نرسد از هیچ فیضی بهره‌مند نخواهد شد. در اندیشه ملاصدرا این اندیشه حضور دارد که صورت نوعی، نه جوهر است و نه عرض، زیرا ملاصدرا فیض را از جمله اموری می‌داند که خداوند متعال به قلب او افزوده کرده است (ملاصدرا، ۱۳۸۲، ۷۳). او در بسیاری از آثار خویش گره‌گشایی بعضی از دشواری‌های فلسفی را نتیجه فیض و موهبت الهی معرفی کرده است (ملاصدرا، ۱۳۸۱، ج ۶، ۱۸۳). بر اساس همین نگرش است که تصریح کرده این حکمتی است که به اهلش عنایت شده و از غیر آنها منع گردیده است (ملاصدرا، ۱۳۶۱، ۱) «و آنچه ذکر کردیم مسایل اندکی است که پروردگارم به من الهام نمود و بهره و سهم مرا از حکمتی قرار داد که غیر اهلش از آن محروم شده‌اند» (ملاصدرا، ۱۳۹۲، ۱۹۵)؛ یا در بحث معیت خدا و عالم می‌نویسد: «آنچه با برهان ثابت شده و با کشف مورد تأیید است، این است که حق متعال با عالم معیت دارد؛ بالاتر این که از منظر کشف و برهان، ضروری است که همه اشیا طالب خیر نهایی و نور اعلی می‌باشند» (ملاصدرا، ۱۳۷۸، ج ۸، ۳۸)؛ یا در بحث وجود منبسط خدا، با اشاره به جمع بین برهان و کشف در حکمت خود می‌نویسد: «پس بر آن شخص طالب است که به آنچه محقق کردیم مراجعه کند و روشی را که پیمودیم بپیماید؛ این که به برهان و نور کشف، خدا را به خاطر سعه وجودی منبسط، به اول و آخر بودن شناختیم» (ملاصدرا، ۱۳۷۸، ج ۹، ۱۴۰). او در پاسخ اشکالی در موضوع افلاک می‌نویسد: «خداوند راه خلاص از اشکال را به قلب من افزوده فرمود» (ملاصدرا، ۱۳۷۸، ج ۵، ۱۳۵) و در رهیافت به موضوع مجعول بودن وجود و عدم تعلق جعل به ماهیت نیز چنین نوشته است: «و تو آگاهی از آنچه که خدای متعال در درک حقیقت این مسئله، بر قلب ما افزوده فرمود و به نور الهام بر ما معلوم گشت که مجعول بالذات و صادر از جاعل وجود ممکنات است نه ماهیت آنها» (ملاصدرا، ۱۳۹۲، ۱۲۶).

ملاصدرا بزرگترین موهبت الهی را حکمت معرفی می‌کند و می‌گوید:

حکمت از بزرگ‌ترین موهبت‌ها و بخشش‌های الهی و از شریف‌ترین ذخیره‌ها و سعادت‌های نفس انسان است
(ملاصدرا، ۱۳۷۸، ق، ج ۵، ۲۰۵).

او در جای دیگر می‌نویسد:

کسی، به روح و باطن و مغز قرآن نمی‌رسد مگر صاحب خرد و بینایی باشد؛ زیرا حقیقت حکمت جز با موهبت خداوند قابل دسترس نیست و انسان به رتبه حکیم نمی‌رسد مگر با افزوده حکمت از جانب خداوند؛ زیرا علم و حکمت از صفات کمال خداوند است و کسی که بهره‌ای از آنها دارد صرفاً از موهبت الهی است که شامل او شده است (ملاصدرا، ۱۳۷۸، ق، ج ۷، ۳۹).

ملاصدرا در مقدمه کتاب *الواردات التلیبیه فی معرفه الربوبیه* می‌نویسد:

ای جوینده خوشبختی جاودانی و خواستار رسیدن به صورت‌های مجرد روحانی، من به منظور پیروی از دستور و امثال فرمانت، شمه‌ای از وارداتی که به قلبم الهام شده و جرعه‌ای از آنچه در سرچشمه فیض، پیش از روان

شدن، بهره‌ام گشته و اندکی از چیزی که در سیر روحانی از درونم برخاسته است...، با تو در میان می‌گذارم (ملاصدرا، ۱۳۵۸، ۱۲۷).

در اندیشه ملاصدرا کسی که مشمول فیض و موهبت الهی می‌شود در این مسیر منفعل محض نیست، بلکه در فرایند کسب فیض، جهت رسیدن به نصاب لازم از مسانخت، فعال است (طاهری، ۱۳۹۱). فیض و موهبت الهی در اندیشه ملاصدرا در اثر تجرید، تهذیب نفس، بندگی بی‌غرض و عرض حاجت به ذات اقدس باری تعالی برای آگاهی از حقایق لطیف و اسرار عالم ممکن است و موهبت و فیض الهی به کسانی اعطا می‌گردد که قابلیت آن را داشته باشند. بر همین اساس ملاصدرا در مقدمه کتاب *واردات قلبیه* اظهار می‌دارد که خداوند حکمت را به هر کس که بخواهد عطا می‌کند (ملاصدرا، ۱۳۵۸، ۵).

ملاصدرا بنیادی‌ترین مبنای فیض و موهبت را مقام ولایت می‌داند و ولایت را بر عام و خاص تقسیم می‌کند. ولایت عام بر هر کسی که به خدا ایمان دارد و عمل صالح انجام می‌دهد حاصل است؛ اما ولایت خاص به معنای آن است که فرد از نظر ذات و صفات و افعال، فانی در حق باشد و ولایت به این معنا ممکن است اعطایی یا کسبی باشد. از نظر ملاصدرا ولایت اعطایی پیش از مجاهدت و از طریق فیض و موهبت الهی رخ می‌نماید، اما ولایت کسبی بعد از مجاهدت و ریاضت حاصل می‌شود (ملاصدرا، ۱۳۶۲، ۴۸۷). علامه طباطبایی کیفیت اتصال نفوس به ولی و امکان ظهور فیض و موهبت را چنین بیان می‌کند: ولایت عبارت است از یک نحوه قرابت که باعث مجوز نوع خاصی از تصرف و مالکیت و تدبیر در عالم آفاق و انفس می‌شود (طباطبایی، ۱۳۶۲، ۲۲).

در یک تحلیل حداقلی می‌توان استنباط کرد که در خصوص راه فیض به نظر می‌رسد که ملاصدرا راهی که برای وصول به حق تعالی نشان داده، فلسفه را که براساس روش عقلی بنا نهاده شده از فلسفه بودن خارج کرده و شأن فلسفه و نظام فلسفی را به عرفان و ساحت تفکر عرفانی تقلیل می‌دهد، اما چیزی که اندیشه عرفانی ملاصدرا را در خصوص راه‌های وصول به حق تعالی از عرفان جدا می‌کند، تنوع روشی و تلازم عقل و کشف است که در حکمت متعالیه اعتبار و ارزش معرفت شناختی خاصی دارد.

در طرح مسأله راه‌های وصول به حق تعالی باید متذکر شد که این بحث با کدام معنا یا معانی از وصول مرتبط است؟ در پاسخ می‌توان گفت که این بخش با معنای دوم وصول یعنی فانی مضمحل مرتبط است؛ زیرا در معنی‌شناسی وصول، وصول به معنای فناء از تعینات و توجه استغراقی به محبوب حقیقی است. در اصطلاح حکمت متعالیه این مرحله از وصول را مقام فنای فی‌الله می‌نامند. در واقع با وصول به این مرتبه، واصل در وجود، تنها حق تعالی را می‌بیند و هیچ چیز دیگری حتی ذات و صفات خودش نیز مشهودش نخواهد بود. در این مرتبه از سیر استکمالی است که سالک به مقام توحید شهودی رسیده است. بنابراین واصل در وجود کسی را گویند که در منزلی از منازل سلوک از خود فانی شده و به حق پیوسته باشد (فانی مضمحل).

۳. نسبت میان راه‌های وصول به حق

یکی از پرسش‌هایی که در بخش مقدمه این نوشتار از آن سخن به میان آمد این بود که در اندیشه ملاصدرا چه نسبتی میان راه‌های وصول به حق وجود دارد؟ قبل از هر چیز در پاسخ این پرسش می‌توان گفت که ملاصدرا با اتخاذ تنوع روشی در طرح مسأله راه‌های وصول به حق تعالی توانسته حجیت مسأله راه‌های وصول به حق و نسبت میان آن‌ها را به شیوه‌ای معقول نشان دهد. شواهد کافی

هست که ملاصدرا در نظام فکری خود بر رابطه این راه‌ها و نسبت میان عمل، معرفت و فیض تاکید می‌کند. به بیان دیگر، حکمت صدرایی در باب اتحاد عرفان و برهان و قرآن تا حد زیادی عنایت داشته و در مباحث فلسفی خود در رابطه با مراحل شکل‌گیری معرفت بر اتحاد عاقل و معقول و حضور و افاضه‌ای بودن علم در همه مراتب حکم می‌کند. در اندیشه ملاصدرا در بحث از نسبت میان راه‌های وصول به حق این باور حضور دارد که نفس در شائبه ترک عمل و عدم طهارت از درک حضور غافل می‌ماند. به این صورت که درک رابطه و تلازم میان طریقه‌های وصول به حق با شناخت صحیح نفس و معرفت میسر بوده است که ایجاد تصور صحیح آن رابطه به تصدیق آن می‌انجامد، زیرا وقتی حدوث جسمانی نفس و تجرد علم را با لزوم سنخیت عالم و معلوم در رابطه با اتحاد عالم و معلوم برای حصول علم و معرفت در نظر بیاوریم عمل و طهارت نفس به معنای عمل و طهارت باطنی و رفع هر گونه علاقه و پیوستگی با عالم ماده است و عامل این عمل و طهارت نیز خود نفس است. لذا هر آنچه به عنوان زمینه و مقدمه در تحقق معرفت رخ بنماید عامل انجام عمل و طهارت خواهد بود. بر این مبنا می‌توان گفت که در اندیشه ملاصدرا علم و معرفت مستلزم طهارت است که با مقدمات و ابزارهایی همچون عمل حاصل می‌شود. در این وضعیت است که نفس آمادگی دریافت فیض و معرفت از مراتب و عوالم بالا می‌یابد. به بیان دیگر، در بحث از نسبت میان طریقه‌های وصول به حق در مسیر تحقق علم، هم نفس باید تمرین داده شود و هم موانع باید مرتفع گردد تا انسان در مسیر سلوک آماده دریافت معارف ممتاز و حقائق لطیف شود.

لازم به ذکر است که در اندیشه ملاصدرا علم از سنخ وجود است و بر این اساس عمل و طهارت هم اموری مشکک‌اند. بدین ترتیب با توجه به نسبت میان راه‌های وصول به حق در می‌یابیم که هر مرتبه علمی موجب عمل و طهارت عینی شده و هر درجه از عمل نیز مقدمه مرتبه بعدی علم و معرفت است تا در مراتب عالی و مقام وحدت نفس، هر دو عین یکدیگر شده به مقام وحدت دست یابند. می‌توان گفت که در واقع ملاصدرا در تبیین مسأله نسبت میان راه‌های وصول به حق، فقط به علم و معرفت و سلوک عقلی بسنده نمی‌کند، بلکه با در نظر داشتن عمل و انجام شریعت و نیز جلب عنایت ربانی و اینکه عمل زمینه ساز ظهور معرفت است و عبودیت بذر مشاهده، به مقام ادراک می‌رسد. بنابراین، ملاصدرا اعمال را مقدمه وصول به حق می‌داند. او افعال ظاهری را زمینه‌ساز پاک‌سازی باطن می‌داند که آینه قلب انسان را از زنگار شهوت‌ها پاک می‌کند، تا برای تحصیل معرفت آماده شود.

از سویی دیگر، ملاصدرا معتقد است که اگر کسی در سلوک خود تنها به عمل و مجاهدت بدون معرفت بسنده کند، این تصفیه، وبال وی خواهد شد؛ زیرا تصفیه بدون معرفت، سبب می‌شود تا وسوسه‌های نفسانی بر نفس انسان مسلط شوند. اینجاست که می‌بینیم تبیین نظریه ملاصدرا درباره نسبت میان راه‌های وصول به حق و نشان دادن نتایج فلسفی آن در حوزه حکمت عملی به عنوان نظریه‌ای که در آن راه‌های وصول به حق تفسیر هماهنگی پیدا می‌کنند در حکمت متعالیه رخ می‌نماید، زیرا از نظر ملاصدرا احکام عملی تفاوتی با احکام نظری ندارند، بلکه تفاوت آنها صرفاً در درجه و مرتبه است، چرا که حقیقت انسان وحدت جمعی ظلی دارد (اکبریان، ۱۳۸۹، ۲۳).

می‌توان گفت که نسبت میان راه‌های وصول به حق در اندیشه ملاصدرا نسبت طولی است. به این معنی که هر یک از این راه‌ها علت و به وجود آورنده دیگری است. پس در بحث از نسبت میان راه‌های وصول به حق در اندیشه ملاصدرا رتبه وجودی عمل و مجاهده قبل از رتبه وجودی معرفت و فیض قرار دارد.

نتیجه‌گیری

منظور از وصول به حق تعالی در اندیشه ملاصدرا عبارت است از مقام ادراک، لقاء، فناء و عبودیت تام در رحمت باری تعالی. بنابراین واصل در وجود کسی را گویند که در منزلی از منازل سلوک از خود فانی شده و به حق پیوسته باشد (فانی مضمحل). از این رو، وصول عبارت است از انقطاع تام از غیر حق و توحید شهودی. به بیان بهتر، منظور از وصول در اندیشه ملاصدرا همان توحید شهودی است. در اندیشه ملاصدرا راه‌های وصول به حق تعالی عبارت‌اند از: ۱. راه عمل و مجاهده، ۲. راه علم و معرفت، ۳. راه فیض و موهبت الهی. گفتنی است که ملاصدرا در بحث از مسأله راه‌های وصول به حق اغلب بر تلازم برهان و مکاشفه (طریق متفکرین و طریق صدیقین) تأکید دارد.

نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که ابتکار ملاصدرا در این زمینه، همان طرح حکمت متعالیه است که آن را طریق اصلی برای وصول به حق تعالی معرفی می‌کند. ملاصدرا راه علم و معرفت را برتر از راه عمل و مجاهده می‌داند چون معرفت، موجب وصول به خود حق تعالی است، اما عمل مایه وصول به ثواب الهی است. از طرفی، معرفت، عمل نفس است، اما عمل، عمل جوارح است پس تأکید بر عمل از جانب ملاصدرا عملی است که مسبوق به نظر و معرفت باشد نه هر گونه عملی.

فیلسوفان قبل از ملاصدرا، معرفت را عامل عروج روح و وصول به حق تعالی می‌دانستند و حکما ضمن تقسیم حکمت به دو شاخه نظری و عملی این دو روش را به عنوان راه رسیدن به حق تعالی می‌دانستند. در حالی که ملاصدرا هم راه سوم یعنی راه فیض و موهبت را ارائه نمود و هم با تلفیق دو مرتبه حکمت عملی و نظری با یکدیگر راه مورد وثوقی برای وصول به حق تعالی ارائه کرد. در نگاه ملاصدرا سلوک با حکمت نظری آغاز می‌شود و به حکمت عملی یعنی تخلُّق به اخلاق الهی می‌انجامد و در نهایت آدمی تشبیه به باری تعالی پیدا می‌کند. در واقع ملاصدرا در تبیین مسأله وصول فقط به سلوک فکری و عقلی بسنده نمی‌کند، بلکه با جلب عنایت ربانی برای اثبات صحت مسائل فلسفی، به مقام ادراک و کشف حقائق می‌رسد.

References

- Akbarian, R. (2010). The relationship between opinion and action from Mulla Sadra's point of view, *Sophia Perennis (Jāvīdān Khirad)*, 7(4), 14-37. (In Persian)
- Eyn Al-Qozat (2013). *Zubdat al-haqayeq*. Asatir. (In Persian)
- Capleston, F. C. (2009). *Religion and the One*. Translated by M. Yousef Sani, University of Religions and Denominations Press. (in persian)
- Corben, H. (1994). *History of Islamic Philosophy*. Translated by H. Nasr, Kavir. (In persian)
- Corben, H. (2004). *A luminous man in Iranian Sufism*. Translated by F. Javaherinia, Amouzgar Publishing Co. (In persian)
- Ezzedin Kashani, M. (2014). *Misbah al-Hadayah and Miftah al-Kafayah*. Homa. (In persian)
- Fadayi Mehrabani, M. (1982). *The Emergence of Mystical Political Thought in Iran from Aziz Nasafi to Sadruddin Shirazi*. Ney. (In Persian)
- Ibn Sina, H. (1985). *Al-Nijat min al-Qarq fi Bahr al-Zalalaat*, University of Tehran Press. (In Persian)
- Ibn Sina, H. (2003). *Al-Shifa (Theology)*, Sadra Islamic Philosophy Foundation. (In Persian)

- Javadi Amoli, A. (1996). *Ar-Raheeq Al-Makhtum*. Vol. 1. Israa Publications. (In Persian)
- Javadi Amoli, A. (2015). *Awakening the Asleep*. Vol. 1. Israa Publications. (In Persian)
- Kayseri Rumi, M. D. (2005). *Sharh Fusus al-Hikam*. Elmi Farhangi Publishing. (In Persian)
- Molla Sadra, M. (1975). *The Beginning and the Resurrection*. Iranian Research Institute of Philosophy. (In Persian)
- Molla Sadra, M. (1979). *Alwaridat Alqalbiat fi Maerifih Alrububia*. Iranian Research Institute of Philosophy. (In Persian)
- Molla Sadra, M. (1979). *Exir Al-arefin*. Iranian Research Institute of Philosophy. (In Persian)
- Molla Sadra, M. (1980). *Al-Arshiyya*. Mowla. (In Persian)
- Molla Sadra, M. (1981). *Al-rasayil Al-falsafia*. University of Tehran Press. (In Persian)
- Molla Sadra, M. (1983). *Al-Mafatih al-Ghaib*. Mowla. (In Persian)
- Molla Sadra, M. (1984). *Al-Mashier*. Tahuri library. (In Persian)
- Molla Sadra, M. (1998). *Treatise of three principles*. Rozeneh. (In Persian)
- Molla Sadra, M. (1999). *Treatise on occurrence*. Hekmat Sadra Foundation. (In Persian)
- Molla Sadra, M. (2002). *Al-Hikama al-Muttaliyyah in allsfar al-Aqliyyah al-Arbaeh*. Vol. 1-9, Sadra Islamic Philosophy Foundation. (In Persian)
- Molla Sadra, M. (2003). *Al-Shawahid al-Robubiyyah fi al-Manahaj al-Solukiyya*. Correction and introduction by S. M. Mohaghegh Damad, Hekmat Sadra Foundation. (In Persian)
- Molla Sadra, M. (2003). *Al-Taliqat Al-Shafa*. Hekmat Sadra Foundation. (In Persian)
- Molla Sadra, M. (1987). *Sharhe Osol e Kafi*, Institute of Cultural Studies and Research. (In Persian)
- Motahari, M. (1986). *Brief Description of the Al-Manzuma*. Sadra Publications.
- Pazuki, Sh. (2016). *An idea to Practice*. Iranian Research Institute of Philosophy. (In Persian)
- Rafii Qazvini, A. H. (2017). *The Union of Wise and Reasonable*. Alef Lam Mim. (In Persian)
- Sajjadi, J. (2014). *Dictionary of Mystical Terms*. Tahuri library. (In Persian)
- Soroush, J. (2015). *The Role of Practical Intellect in Human Perfection*. pp. 66-86, Hikmat Islami. (In Persian)
- Tabatabai, M. H. (1983). *Al-Mizan fi Tafsir al-Qur'an*. Ismailian Publications. (In Persian)
- Taheri, I. (2012). The Coordinates of the Geometry of Blessing Wisdom in Sadra'i Philosophy, *Philosophy of Religion*. pp. 117-144. (In Persian)
- Zanjani, A. (1998). *The Great Persian Philosopher*. Islamic Sciences and Culture Academy. (In Persian)